

G.GALPERIN

TOGO

PILK MAAILMA KAARDILE

G. GALPERIN

TOGO VABARIIK

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1962

33T
G06

Originaali tiitel:

Г. Л. Гальперин

РЕСПУБЛИКА ТОГО

Государственное издательство
географической литературы

Москва 1961

Tõlkinud Valeeria Telling

Каане kujundanud U. Kõlv

N

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
69040

SISSEJUHATUS

Lääne-Aafrika rannikul, veidi ida pool sellest punktist, kus Greenwichi nullmeridiaan ristub Ginea lahe rannajoonega, asub suur hobuserauakujuline laguun. Laguuni kirdepoolisel kaldal, kookos- ja õlipalmide varjus asus mitu väikest kaluriküla, mis kandsid ühist nime — Togo.

Ühel 1884. aasta juulikuu päeval kästi Togo külade pealikul alla kirjutada lepingule, milles oli öeldud, et nüüdsest peale kuuluvad selle piirkonna maad Saksa keisririigi protektoraadi alla. Rannikut asustava eve suguharu keeles tähendab Togo — mere taga. Selle nime andsid sakslased laguunile, mille rannal leping sõlmiti. Hiljem hakati selle nimega nimetama Togo sisemaale suunduvat mäeahelikku, veelgi hiljem kogu koloonia territooriumi.

Kuid juba ammu enne lepingu sõlmimist, siis, kui üle 400 aasta tagasi ilmusid Ginea rannikule portugali meresõitjad, õppisid Togo elanikud tundma eurooplasi.

Esiialgu olid Euroopa kaupmeeste, mereröövlite ja vaimulike retked Togosse harvaesinevaks nähtuseks, hiljem aga, kui «külalised» olid Lääne-Aafrika rikkusi tundma õppinud, muutusid nende «külaskäigud» järjest sagedamaks.

Nende eurooplaste jutu järgi, kes XVI—XVII sajandil olid käinud Ginea lahe rannikul, olevat praeguse Togo territooriumil ja tema naaberaladel tol ajal asunud kaks võimsat Aafrika riiki — Vida ja Ardra. Vida ja Ardra õitsengu ajal kuulusid nende kuningate võimu alla suured ja tihedalt asustatud maa-alad. Seal oli palju suuri kaubandus- ja sõjameeste asundusi, aga ka väikesi külakesi, mis kohati, nagu kirjutas üks pealtnägija, «asusid üksteisele lähemal kui musketi laskekaugus».

Orjakauplemise süngetil aastatel veeti siit Ameerikasse sadu tuhandeid aafriklastest orje. Üks tolleaegne hollandi

maailmarändur jutustas, et Togo rannikul kaubeldi orjadesga nii ulatuslikult, et varsti vist ei jää sinna enam ühtki elanikku. Nagu seemned tekkisid rannikul orjakauplejate fordid.

XIX sajandi keskel, pärast orjakauplemise vormilist keelamist muutub see tegevusala riskantseks, kuid veel enam ebatulusaks jettevõtteks. Eurooplaste huvi Lääne-Aafrika vastu aga ei raage. Just sel ajal, eriti aga möödunud sajandi viimasel veerandil, hauti Londonis ja Pariisis, Berliinis ja Lissabonis Aafrika maade vallutamise plaane. Euroopa ärimeeste ja töösturite ette, kes nägid Lääne-Aafrikas tooraine allikat ja kapitalide mahutamise potentsiaalset sfääri, kerkis kogu mandri vallutamise küsimus.

Saksamaa noor kodanlus võitles inglise ja prantsuse kodanlusega oma osasaamise eest Aafrika, eriti Lääne-Aafrika jagamisel.

1884. aasta algul suitsesid Aného reidil (Togo ranniku idaosas) Saksa korveti «Sophie» korstnad. Mitu päeva järjest pidas korveti meeskond jahti kohalikele elanikele, püüdes kõigepealt rannikul elavate suguharude ja külade pealikuid kinni võtta. Vangivõetud aafriklased saadeti mitmeks kuuks Saksamaale, kus neile intensiivselt demonstreeriti Bismarcki impeeriumi võimsust. Sama aasta juulis-augustis heisati Ginea lahe rannikul asuvas Lomés ja Bagides Saksa lipp.

Saksa kolonisaatorid alustasid otsekohe sisemaale sissetungi. Enne XX sajandi algust oli neil olemas juba võrdlemisi üksikasjalik Togo kaart. Rannikust kaugemates piirkondades rajasid sakslased oma tugipunktid ning hinnaliste väljaveokultuuride — kakao-, kohvi- ja tekapuu-istandikud. 1904. aastal hakati ehitama esimest raudteed, mis kulges asumaa administratiivkeskusest Lomést kuni loodes asuva Paliméni.

Samal aastal määrati lõplikult kindlaks piir Saksa asumaa Togo ja Inglise asumaa Kullaranniku vahel. 1912. aastal määrati kindlaks ka Togo ja Prantsuse asumaa Dahomee vaheline piir.

Esimese maailmasõja algul — 1914. aasta augustis — okupeeriti Togo Inglise ja Prantsuse vägede poolt. 1919. aastal sõlmisid Inglismaa ja Prantsusmaa kokkuleppe endise Saksa asumaa jagamise kohta. Kolm aastat hiljem andis Rahvasteliit Inglismaale ja Prantsusmaale mandaadi Togo haldamiseks. Prantsusmaa sai endale suurema terri-

tooriumi ja elanikkonnaga idaosa. Inglismaa — lääneosa.

Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni otsusega 1946. aastast muudeti endine Togo mandaatteritoorium hooldusterritooriumiks. Hooldajaiks jäid endiselt Inglismaa ja Prantsusmaa. Briti hoolduse all olevas Togos kuulus administratiivvõim Inglise Kullaranniku kubernerile.

Pärast Teist maailmasõda algas Lääne-Aafrikas võimas rahvuslik vabadusliikumine. Esimestena andsid kolonisaatoritele tõsise hoobi Kullaranniku rahvad. 1957. aasta märtsis kuulutati välja sõltumatu Gaana riik. Üks aasta enne seda, 9. mail 1956 toimunud referendumi tulemused näitasid, et Briti Togo (Togolandi) elanikud pooldavad ühinemist Gaanaga, niipea kui viimane on saanud sõltumatuks. Praegu on endine Briti Togo territoorium sõltumatu Gaana administratiiv-territoriaalne üksus nimetusega Transvolta-Togo.

Prantsuse valitsus, olles hirmunud kolonialismivastase liikumise kasvust oma «kõige vaiksemas» koloonias, oli sunnitud välja kuulutama Togo Autonoomse Vabariigi Prantsuse Liidu raamides. Kuigi Togo Autonoomsel Vabariigil oli oma valitav assamblee ja ministrid, kuulus tegelik võim ikkagi Prantsuse ülemkomissarile. Välispoliitika, rahandus, väliskaubandus ja sõjaasjandus jäid endiselt Prantsusmaa kompetentsi. Prantsuse võimude täielikule kontrollile allusid samuti politsei, sandarmeeria, sidevahendid ja raadiovõrk.

Niisugune «sõltumatus» ei rahuldanud Togo rahvast. Paljud Togo poliitilised parteid ja organisatsioonid (näiteks «Togo Ühtsuse Komitee», «Togo Rahvaliikumine» ja «Togo Noorsoo Organisatsioon») jätkasid visa võitlust Togo tõelise sõltumatuse eest.

26. aprillil 1960 toimus Togo Vabariigi pidulik väljakuulutamine, millest võttis osa ka NSV Liidu delegatsioon. Pealinnas Lomés tõusis esmakordselt masti sõltumatu Togo punast, kollast ja rohelist värvi rahvuslipp. NSV Liidu valitsus teatas pidulikult, et ta tunnustab Togo Vabariiki ja seab temaga sisse diplomaatilised suhted.

Uue Aafrika riigi pealinn on L o m é. Togo territoorium on jaotatud neljaks administratiivüksuseks — Ranniku-, Platoo-, Kesk- ja Savanniproovintiks. Provintsid jagunevad ringkondadeks, ringkonnad rajoonideks. Igasse rajooni kuulub mitu küla. Külakogukondi juhivad valitavad vane-

Trummilööjad sõdurid sõltumatusepäeva pidustustel

mad või pealikud. Rajoone ja mõningaid ringkondi juhivad feodaalse ja sugukondliku aristokraatia esindajad. Nelja provintsi eesotsas seisavad prantsuse ametnike asemel togolastest inspektorid.

*

Togo Vabariigi pindala on 57 000 km². Konfiguratsioonilt meenutab Togo territoorium kitsast ristkülikut, mille pikus lõunast põhja on 520—530 km, laius läänest itta 100—120 km (kõige kitsamas kohas, Togo põhjaosas asuva Sansanné-Mango linna juures on territooriumi laiuseks kõigest 40 km).

Lõunas piirab Togot Ginea laht, mis kohapeal kannab ka Benini lahe nime. Läänes piirneb Togo Gaanaga, põhjas Ülem-Voltaga ja idas Dahomeega.

sed, mis meenutavad sakslaste peremehetsemist, nagu näiteks Misahöhe linnake ja Baumanni mäetipp. Rannikul kohtame portugali päritoluga nimesid, näiteks Porto-Seguro. Ka prantslased on andnud oma «panuse» — nii näiteks ristsid nad Togo küla Togoville'iks.

Togo madalad platood ja mäed on osa laiast kõrgendike vööndist, mis kulgeb piki Lääne-Aafrika rannikut. Edelast kirdesse sirutuvad kristalsetest kivimitest (punased kvartsiidid, kiiltkivid ja graniidid) Togo mäed. Togo kirdeosas, Sokodé — Lama-Kara piirkonnas, eraldavad nõod ja levikukujuliselt paiknevad kuristikud Togo mägesid Atakoré mägedest, mis jätkuvad Dahomee territooriumil.

Togo mägede keskmine kõrgus on 700 meetrit. Nende lõunaosas asub kõrgeim tipp — Agu mäetipp (1036 m).

Togo mägede järsakutena laskuvad idanõlvad raskendavad liiklemist. Mägedes leidub palju maalilisi kuristikke ja järsuseinalisi kaljumägesid; üksikud lõunapoolsed mäestikuharud on kaetud troopikametsaga. Dahomee piiri lähedal muutuvad mäed lamedamaks, metsi esineb harva. Kohati ei leidu siin kilomeetreite kaugusel isegi põõsaid.

Togo äärmises loodeosas asub eelmäestikuline platoo, mida läänes ja loodes piirab viljakandmatu sooldunud muldadega Oti jõe org. Sellest põhja poole asuvad metsarikad 600 m kõrgused Gambaga mäed, mis lõpevad järsakuna graniitse Gourma platoo juures.

Togo kaguosa on savanni punamuldadega laialdane väheliigestatud platoo, mida nimetatakse Mono Laudmaaks. Mono platoo laskub astangutena 40—50 kilomeetri laiuselt rannikuäärsele madalikule. Madalik lõpeb 10—15 meetri kõrguse seinana kitsaste poolmagedaveeliste laguunide juures, mis piiravad ahelastikuna peaaegu kogu rannikut. Laguune eraldab ookeanist 0,5—2 km laiune liivariba. Mõnel pool piki rannikut näeme 2—3 meetri kõrgust veest uhutud ja meresoolaga läbiimbunud liivavalli. Ainult Porto-Seguro juures võib kohata üksikuid paljaid rannakaljusid.

Kõige suurema laguuni — Togo järve pindala on 45 km². Järv on tuntud mitte üksnes selle poolest, et ta kaldal paiknevad asulad andsid oma nime kogu maale. Lopsakast õli ja kookospalmide rohelisest müürist ja kuldkollasest liivaplaazist ümbritsetud Togo järv on Lomé ja ümberkaudsete külade elanikele armastatud pidustuste ja puhkepaigaks.

Ginea lahe rannikul

Ükski Togot külastanud turisi ei möödu ükskõikselt sellest looduse pärlist.

Togo rannikul ei ole ühtki looduslikku sadamat. Äärmiselt tugev murdlainetus (kõige vaiksema ilmaga on laine kõrgus 2 meetrit) ei lase laevadel randuda ja need lossitakse sellepärast lahtisel reidil, mõne kilomeetri kaugusel rannast.

Togos ei ole suuri jõgesid. Kõige suurem jõgi Mono (veetee), mis asub Togo kaguosas, algab Chaudjo mäemassiivilt, 50 kilomeetri kaugusel Lama-Kara linnast, ja suubub pikka, kitsasse Wo laguuni. Mono jõgi on umbes 400 km pikk. Keskjooksul on jõgi 60—80 meetrit lai.

Teised Kagu-Togo suuremad jõed — Shio ja Haho — (ühes Lili lisajõega) suubuvad Togo laguunjärve, jagunedes suudmes paljudeks mudasteks ja soostunud jõeharudeks. Kuival aastaajal kuivavad paljud jõed sootuks, viih-

Kosk Togo mägedes

maperioodil aga muutuvad nad sogasteks ja vahutavateks veevooludeks, tulevad üle kallaste ja ujutavad üle suuri maa-alasid.

Togo loodeosa jõed kuuluvad peamiselt Volta jõgikonda. Põhja-Togo suurim jõgi Oti on Volta vasakpoolne lisajõgi. Oti jõgi on kujunenud välja Janga (Ülem-Volta terriitoriumil) ja Pendjari (algab Dahomees) jõe ühinemise tagajärjel. Oma keskjooksul moodustab Oti jõgi umbes 150 kilomeetri ulatuses loodusliku piiri Togo ja Gaana vahel. Jõesäng on väga käärunine, seal leidub rohkesti liivasel-jandikke ning veealuseid kive, kuid vee vool on vaikne. Oti parempoolsete lisajõgede hulgas kuulub suuruselt esikoht Borbendi jõele. Vasakpoolsed lisajõed kujutavad endast mägiojakesi, mis vihmaperioodil tormiliselt paisuvad. Eriti taltsutamatu on Kara jõgi.

Togo jõed pole laevatatavad ja ainult mõnel üksikul neist on võimalik kanuuga sõita.

Togo asub troopilises palavvöötmes hiiglasuure tuli-kuuma Sahaara kõrbe ja soojade vetega ookeani vahel.

Kõige soojemate kuude (veebruari-st aprillini) keskmine õhu temperatuur on 28 kraadi, kõige «külmemate» kuude (juulist-augustini) õhu temperatuur rannikul +24 ja pla-tool 21 kraadi.

Ööpäevane temperatuuri kõikumine on üsna suur, eriti kuival aastaajal (kuni 15°). Inglise geograaf Harrison Church, kes seda Aafrika osa hästi tunneb, märgib: «Laialt levinud arvamus, et Lääne-Aafrikas on alati palav, on liial-dus. Ilma tekita ei saa siin üldse läbi.»

Meie Euroopa kliima mõisteid ei saa Togos aastaegade suhtes üldse rakendada. Sisemaal on suvi (aprillist — oktoobrini) vihmaperiood, talv aga kuiv ja palav, sügis ja kevad on lühike ülemineku-aeg vihmaperioodilt kuivale ajale või vastupidi. Rannikul on kaks vihmaperioodi: põhi-line vihmaperiood, kus sademeid on kõige rohkem, kestab märtsist juulini ja teine vihmaperiood septembrist novemb-rini.

Sademeid langeb Togos kaugelt vähem kui teistes Ginea ranniku maades. Kõige vähem on sademeid rannikupiir-konnas (keskmiselt 700 mm). See on seletatav asjaoluga, et soe Ginea hoovus kaldub selles paigas rannikust kaugele ja ookeani pinnale kerkivad külmad põhjaveed. Merevee temperatuur on madalam kui teistes Lääne-Aafrika piir-kondades. Ookeani pinnaga kokkupuutumisel õhumassid jahenevad ja mandrile laskub külm õhk. Ranniku kohal õhk soojeneb ja kaotab niiskuse ning seepärast sajabki vähe. Peale selle puhuvad siin mussoontuuled peaaegu paralleel-

selt rannajoonega ja jõuavad Togosse alles siis, kui suurem osa niiskust on jäänud Libeeriasse, Elevandiluurannikule ja Gaanasse.

Põhja pool sademete hulk suureneb. Kõige vihmarikkamad kohad asuvad mägede edelaosas (Palimés — 1500 mm, Klutos — 1800 mm¹). Vihmaperioodil valgub vesi nõgudesse ja väikesed kuivanud jõekesed muutuvad laiadeks tormitsevateks jõgedeks. Vihmade kuulutajaks on tugevad, hooti puhuvad tormituuled — tornaadod, mis tulevad idast ja kirdest. Päev või kaks enne tornaadot saabub rõhuv surmavaikus. Õhk on täiesti liikumatu. Taevas tõmbub kiiresti tumedaks; hiiglaslikud välgusähvatused lõhestavad taeva kuni silmapiirini. Tuulehood keerutavad üles tolmutpilvi, mis vihmavalingu all peaaegu silmapilkselt kaovad. Temperatuur langeb 10—15 kraadi võrra.

Talvel puhub kirdetuul — harmattan. See on Sahaara kõrbe tulikum tuul, mis toob endaga kaasa punakaid tolmutpilvi ja kuivatavad kõik elava oma teel. Harmattani ajal muutub taevas sageli hiiglasuurtest rändtirtsuparvedest mustaks. Õhu suhteline niiskus langeb harmattani ajal tihti 10 protsendini; päeval on talumatult kuum, öösel jahe. Keegi maadeurija kirjeldab neid tuuli järgmiselt: «Harmattani ajal koltuvad puude lehed ja langevad maha, rohi kuivab ja isegi banaanipuudel kaob lehestik. Lauad tõmbuvad kaardu, aknaraamidesse tekivad praod ja lõhed ning kõike katab tolmutkord.»

Metsad haaravad väikese osa Togo territooriumist (1,5%)².

Igihaljad troopikametsad on väikeste aladena säilinud ainult Togo mägede edelanõlvadel, kus sademeid on kõige rohkem (niisked mägimetsad) ja rannikuäärsetesse laguunidesse suubuvate jõgede ääres (galeriimetsad). Mägimetsas kasvavad peamiselt pikatüvelised puud. Siin leidub ka võrdlemisi tihedat võsa ja palju liaane. Eriti tähelepanav on kautšukit sisaldav liaan — landolfia. Selle pikkus on 30—35 m; varte jämedus 20—30 sm. Landolfia ronib ainult

¹ Nõukogude Liidu kõige «märjemas» linnas Batumis on sademeid 2400 mm aastas.

² On välja arvatud, et tulekahjude ja metsaraie läbi hävib Lääne-Aafrikas iga kahe ja poole minuti jooksul üks hektar metsa. Viimastel aastakümnetel on metsa kadu võtnud sellise ulatuse, et isegi koloniaalvõimud on sunnitud hoolitsema kas või metsamassiivide osalise säilitamise eest.

tugevatele puudele, murdes oma teel peenikesi puuksi. Galeriimetsi leidub veel Haho ja Shio orus. Haho jõgi voolab mitmeid kilomeetreid poolpimedas tunnelis, mille moodustavad omavahel läbipõimunud puuvõrad. Arvukate veetaimedega kaetud kallastel kasvavad bambuse, raffiapalmi ja punase haiapuu tihnikud. Paljastel karkudetaolistel puujuurtel õõtsub lühtritaoline pandaar, mille kroon meenutab hiiglasuurt viigipuud. Samasugused kargutaolised juured on ka teistel jõeäärsete metsade taimedel — uapaka puudel. Puude tüved, mis ülalt on lianidega läbi põimitud, asuvad tiheda sõnajalatihniku varjus. Paljudes kohtades ummistavad jõesängi poolpehkinud puude tüved. Terav hallituse ja seisva vee lehk ei lahku rändurist enne, kui ta on jõudnud metsa servale.

Laguunides ja jõgede suudmetes kasvab pilliroo, papüüruse ja sõnajala padrik, seal leidub rohkesti liiliaid ja teisi eredavärvilisi lilli.

Liivast randa ja rannaäärseid liivaseljakuid katab paljudes kohtades tihe võsa, mille kohal kookospalmid sirutavad uhkelt oma latvu taeva poole.

Ent Togo on eeskätt savannide kuningriik. Karedate heintaimede ääretu ookeani kõrgus on tihti 3—4 meetrit. Rohi ei kata siin maapinda ühtlase rohelise vaibana, vaid üksikute puhmastena. Keset rohtlat kasvab laialipillatud saarekestena hõre madal mets ja põõsad, mis kuival aastaajal jäävad täiesti raagu. Maastikku elustavad eriti lehvikpalmi-, kuid ka hangutaoliselt härgnevate okstega dumpalmisalud ja tuntud võimas baobab ehk ahvileivapuu. Selle hiiglaselise tüve ümbermõõt ulatub sageli 40—45 meetrini. Paljud baobabid murdsid enesele tee päikese poole juba esimeste Egiptuse püramiidide ehitamisel ajal, 2000—3000 aastat tagasi. Vihmaperioodi algul kattuvad baobabi oksad suurte eredate õitega. Kuivaperioodi eel langevad lehed maha. Baobabi vili meenutab välimuselt suurt 30—35 sm pikkust kurki, mis valmib ainult ülemistel okstel. See puuvili on ahvide armastatuim maiuspala ning sellepärast nimetatakse baobabi ka «ahvileivapuuks». Kuiv harmattan ei avalda baobabile mõju, sest puu kooses peituvad tohutud niiskusevarud. Baobabist ei saa jagu ka sagedased tulekahjud, mille järel ärapõlenud naabrite-käabuspuude tuhk väetab võimsate puude ümber asuvat pinnast. Baobab ei kardaks ka rohkeid parasiitaimi, mis tema okstel elunevad.

Savannides kasvab palju akaatsialiike. Siin leidub tamarindipuud, kariteed, jalakat ja teisi puud. Tihti nimetatakse isoberlinipuud ja valkjat akaatsiat botaaniliseks imeks. Erinevalt teistest puudest raaguivad nad vihmaperioodil, kuival ajal aga katab neid roheline lehestik.

Sagedaseks nähtuseks on savannides tulekahjud. Pärast tulekahju on maastik tundmatuseni nukker: maa on paljas, õhku täidab kibe suitsuving. Ent niipea, kui esimene vihmahoog üle käib, elustub savann kiiresti, tekib värske lopsakas lehestik ja ilmuvad eredad lilled.

Togolased kasutavad paljusid taimeliike praktiliseks otstarbeks. Eeskätt leiab kasutamist niihästi metsik kui ka kultiveeritud õlipalm. Õlipalm armastab kasvada madalates ja niisketes paikades. Ta tüvi on kuni 15 m kõrge ja lõpeb ereroheliste lehtede karvamütsiga. Õlipalm annab 10—15 viljakobarat, millest igaihes on 120—150 vilja. Viljadest saadakse taimeõli, mida Ginea rannikul kõige rohkem tarvitatakse. Õli saamiseks pannakse yili siledate kividega vooderdatud umbes meetrisügavusse auku, kus seda tambitakse ja pressitakse, lisades aeg-ajalt vett juurde. Veepinnale kerkinud õli kogutakse potti ja kuumutatakse, et kõrvaldada õlist kahjulikke lendaineid. Jõukamates peredes kasutatakse õli saamiseks käsipresse ja mehhaanilisi presse. Palmiõli on Lääne-Aafrika maade tähtis ekspordiantikkel. Euroopa ja Ameerika tehastes kasutatakse palmiõli seebi ja margariini valmistamiseks.

Palmi tüve sisse tehakse lõige ja kogutakse sealt immitsevat magusavõitu mahla. Sellest mahlast saadakse veini ja viina. Õlipalmi okste ja lehtedega katavad kohalikud elanikud onnide katuseid, palmijuurtest meisterdatakse muusikariistu.

Rannikul kultiveeritakse kookospalmi, mille portugallased tõid Togosse mitusada aastat tagasi. Kookospähklid on täidetud paksu värskendava mahlaga. Kookospähkli kõvaks tardunud tuumast — koprast — pressitakse kookosõli, õlijäätmed antakse loomadele. Kõvast pähklikestast valmistatakse nõöpe, kamme ja väikesi ehteasju. Kookosniinest saab kiudu, millest punutakse matte, tehakse harju, köisi ja mitmesuguseid punutud esemeid. Palmilehti kasutatakse katusekatmiseks, tüvest aga saab suurepärasest ehitusmaterjali. Käärinud palmimahlast tehakse veini.

Raffiapalmi 15—20 meetri pikkuste lehtedega katavad kohalikud elanikud onnide katuseid, punuvad neist korve

Palmisalu

ja matte; tüvedest saab mitmesuguseid tugipuid, sarikaid ja aialatte; raffiapalmi lehekiust (piassaavast) valmistatakse köisi ja harju. Mõningate raffiapalmide tüved on väga mahlakad ja sellest mahlast valmistatakse Lääne-Aafrika kõige paremat palmiveini. Seepärast nimetatakse raffiapalmi sagedasti ka veinipalmiks.

Põlismetsas kasvab koolapuu, mille viljas (pähklis) leidub karastavat kofeiinisisaldusega mahla. Togos esineb koolapuu võrdlemisi harva ja mõnes paigas kasutatakse koolapähkleid seniajani rahana. Neid võetakse meelega vastu ka vahetuskaubana.

Savannide üldpilti kaunistab kuplitaolise krooniga kariteepuu. Korgitaolise poorilise koorega kaetud ligi 20 meetri kõrguse tüve ümber kasvavad põõsad. Need rohelised saarekesed, mille kohal kõrgub karitee rikkalik okstekroon, meenutavad eemalt vaadates hiiglasuuri lillepeenraid.

Karitee kasvab 8 ja 14 põjalaiuskraadi vahel ning teda leidub ainult 100—150 kilomeetri kaugusel merest. Karitee vili on söödav, tema tuum sisaldab kuni 45% rasvaineid ning seepärast nimetatakse kariteed vahel ka õlipuuks. Karitee õliga immutatatakse lambitahti ja võitakse keha kaitseks moskiitode eest. Filtreeritud õli kasutatakse toidu valmistamisel. Euroopa maades kasutatakse kariteeõli seebi ja margariini valmistamiseks. Togo kesk- ja põhjaosa elanikele on karitee niisama suure tähtsusega kui Togo lõunaosa elanikele õlipalm.

Seiba ehk puuvillapuu kasvab Togo lõunaosas. See võimas puu ei jää oma mõõtmetelt sageli baobabist maha. Teda on kerge ära tunda nii tema suuruse kui ka võimsate lamedate juurte järgi. Seiba viljakiudu (kapokit) kasutatakse madratsite, päästerõngaste ja väikeste parvede täitmiseks.

Suurepäraselt punast puitu saab haiapuust. Teise puu — aftseelia — iseärasuseks on see, et tema puit säilitab kuivamisel oma endise kuju ega pehki vihmaperioodil. Parkia ja nete vilja kasutatakse toiduks, seemnetest tehakse jahu. Baobabi vilja ja värsked lehti kasutatakse samuti toiduks, kuid ka maitseainetena teiste toitude juures; koore kiust aga tehakse nõöri ja pillikeeli. Baobabist tehakse puunõusid, sellest saadakse laudu ja muud saematerjali. Kariotapalmist, mida nimetatakse ka kõrvepalmiks (selle seemnete mahl tekitab nahale valusaid kõrvetushaavu), saadakse palmiveini juuretist. Baobabi, akaatsia, karitee, tamarindi ja paljude teiste puude lehtedest, viljast ja koorest valmistatakse ka arstimeid düsenteeria, malaaria ja mitmesuguste nahahaiguste ravimiseks.

Togo loomastik on väga rikkalik ja mitmekesine, olgugi et paljud suured loomad (näiteks elevandid) on peaaegu täielikult hävitatud.

Nagu peremehed kõnnivad savannides võimsad metsikud pühvlid, keda isegi lövid kardavad. Öösel hirmutavad kohalikud elanikud trummipõrina ja ragistiga pühvlikarja, kes kipub küla põldudel ja aedades maiustama. Tiheda võsa ja kõrge rohu seest kerkivad mõnikord üles kaelkirjakute pead. Kaelkirjakuid on neis paikades vähe alles jäänud. Tormab mööda arglike antiloopide kari, kes haistsid tihnikus näljast lövi. Harva võib kohata ka kohmakat toruhammast, keda niiviisi nimetatakse tema ebatavaliste torukujuiste hammaste pärast, mis kasvavad kogu eluaeg. Väli-

muselt sarnaneb toruhammas sipelgakarule, kes sööb samuti sipelgaid ja termiite, keda siin leidub tohutult palju. Savannides on ka palju jäneseid, kes peaaegu millegagi ei erine meie halljäneseist. Jäneseid on kauni kollakashalli kas-siga sarnaneva rohtlailvese ehk karakali armastatuim maiuspala. Karakal on jäneste ja maapinnal elavate pata-ahvikeste kohutav vaenlane. Öösel kõlab uinuvast savannis šaakalite ja hüäänide kriiskamine ning huilged.

Savannis on palju linde; kartlik jaanalind, sinakasrohe-line siniraag, pärlkana, kaljupüü, tugevate kannustega banaaniõgija, kes ei toitu mitte banaanidest — neid savan-nis ei ole —, vaid pungadest, kõrsviljadest ja marjadest.

Rohkesti elab savannis mitmesuguseid mürgiseid ja mürgituid madusid. Eriti ohtlik on väike kaitsevärvi mür-gine liivaefa. Nii näiteks sureb kana tema hammustamisest kahe minuti jooksul, koer kolme-nelja tunni jooksul ja ka inimest ei õnnestu iga kord surmasuust päästa. Ka sisa-likke leidub siin veel väga palju.

Tihnikuna kasvavate põõsaste okstel ripub palju heri-lasepesi. Troopikaherilased on väiksemad ja värvilt tume-damad kui nende Euroopa suguvennad, kuid nad nõelavad hoopis valusamini. Põhja-Togos kohtame üsna sageli kõr-geid (1,5—2 meetri kõrgusi) seenekujulisi või koonuse-taolisi ehitusi — termiidipesi. Need ehitused on niivõrd kindlad, et isegi troopilised paduvihmad ei suuda neid ära uhtuda. Nende ehitajaid — termiite — nimetatakse sageli «valgeteks sipelgateks», sest nende elulaad sarnaneb pal-juski tavaliste sipelgate elulaadiga. Pesast lahkuvad ter-miidid ainult öösel, päeval aga liiguvad nad maa sisse uuristatud lugematuis käikudes. Toidu otsinguil, harve-mini aga end tulekahju või veeuputuse eest päästes lahku-vad miljonid termiidid oma elupaigast ja kolivad uude kohta — visalt, üheskoos, pöördumata kusagile kõrvale. Retk kestab mõnikord mitu tundi. Sellistel netkedel hävi-tavad termiidid oma teel põllud ja puust sillad, postid ning majad. Savannis ja metsades leidub ligi 20 sipelgaliiki. Nende hulgas leidub mitme sentimeetri pikkusi sipelgaid, mõned aga, nagu näiteks «vaaraosipelgad», on niivõrd pisikesed, et 15 000 sellist sipelgat kaalub ühtekokku ainult üks gramm.

Metsas elab palju ahve. Kõige suuremad on šimpansid, kes laastavad öösel metsaäärsete külade aedu. Suurt muret tekitavad kohalikele elanikele ka teised suured ahvid —

ginea babuiinid. Suured babuiinide karjad tungivad põldudele isegi päeval. Selliste rännakute puhul hakkab karja ninamees «tunnimeheks», hoiatades läbilõikava kisaga «röövleid» hädaohu eest. Togo mägimetsades elav valgehabe-ahv on saanud endale sellise nimetuse põskhabeme tõttu. Sagedasti kostab puude otsast tige kriiskamine — seal tülitseb ahvipärdik punase kõhualuse ja okassabalise oravaga. Troopikaorav on ööloom. Välgukiirusel ronib ta puid ja oksa mööda üles, kasutades toetumiseks teravaid sabaokkaid ja klammerdumiseks teravaid küüsi. Lennu-
nahkade abil liugleb orav vilkalt puult puule.

Tundide kaupa ripub oksal liikumatult pikasabaline galaago, keda zooloogid peavad poolahviiks. Vastikust äratav mungo, 75 sm pikkune kiskja. Sellel loomal on metskassi keha ja pärdiku lõust. Metsalagendikel otsib toitu metsantiloop — dukker. Metsloomade ja inimeste hinnuks on leopard ja tema sugulane — tähniline tiigerkass — serval.

Puutüvedel varjavad end osavalt inetud puusisalikud, mürgised mustad kobrad ja hiiglasuured püütonid. Linde on palju, eriti papagoisid; ühtlases tempos täksib must rähn oma pika nokaga puukoort; raskelt lehvitab tiibu ninasarviklind. Kühm tema nokal meenutab sarve. Ninasarviklind on kõigesööja; ta püüab väikesi linde, armastab marju ja teri, kuid ei põlga ka raibet. Vihmaperioodil on oksad ja lehed täis mitmesuguseid tõuke, tiivulisi ja putukaid aga leidub seda vähem. Kuival aastaajal aga on metsas palju kärbseid, põrnikaid ja suuri kirjuseid liblikaid. Metsalabürinti sattunud inimese kaela langeb okstelt naga vihma puusipelgaid, kes hammustavad valusasti.

Inimese ja eriti loomade kohutavaks vaenlaseks on tsetsekärbes. Kärbes ise ei ole ohtlik, ohtlik on vaid tema poolt levitatav üherakuline parasiitorganism — trüpanosoom, mis mürgistab looma ja inimese verd. Trüpanosoom tekitab inimestel unitõbe, loomadel nagaanat. Togos on vähe arstiabipunkte ja loomaarste ning seepärast on nakatatuid surmasuust raske päästa.

Laguunide ja jõgede pillirootihnikuis varjavad veelinnud end kullide, viude ja pistrike eest. Siin võib näha rislata ja merikukekest, valget haigrut, iibist, valget parti ja flamingot, liikumatult tardunud pelikani. Veekogude lähedal soojendavad end päikesepaistel jõehobu- ja krokodillipered.

Kõrgete kookospalmide ja teiste puude lehestikus istu-

vad rivis noored kääbusmetstuid. Madalas vees ja laguunides leidub hulgaliselt kaunivärvilist merivähki, kes inimese lähenemisel poeb välkkiirelt liiva sisse. Ookeani rannavees on palju kalu, käsni, meduuse ja koralle.

RAHVASTIK

Togos elab 1 100 000 inimest (1960. aasta hinnangu järgi).

Keskmine rahvastiku tihedus on Togos 20 inimest ühel ruutkilomeetril, Anécho ja Lama-Kara linnade piirkonnas tõuseb rahvastiku tihedus 100—150 inimesele ruutkilomeetril. Samal ajal aga elab mõnes mägiapiirkonnas 5—7 inimest ruutkilomeetril, Dahomee piiri ääres aga ainult 1—2 inimest ruutkilomeetril.

Togos elab ajutiselt või alaliselt ligi 1300 eurooplast, peamiselt prantslast. Valgete hulgas on ülekaalus ametnikud, kaupmehed ja misjonärid. Peaaegu kõik eurooplased elavad Togo pealinnas Lomés.

Togos on ligi 30 rahvust ja suguharu. Nende hulgas on ainult kolm rahvast, kes arvukuselt ulatuvad üle 100 000 inimese — eved, kabred ja evede sugulasrahvas — uatšid. Iga rahva arv on rohkem kui 100 000 inimest.

Kolonisaatorid on alati õhutanud suguharudevahelisi konflikte, püüdes killustada rahvusliku vabadusliikumise jõudusid.

Palju aastaid kestnud kolonisaatorite peremehetsemine summutas pikaks ajaks togolaste majandusliku ja kultuurilise arenemise. Kuni viimase ajani on paljudel suguharudel säilinud mahajäänud naturaalpõllupidamine adetegevise ja söödimaaga. Peamiseks põllutööriistaks on kõblas. Ühiskondlikus korras kuulub sugukondlikele suhetele valitsev koht.

Kõikidel rahvustel ja suguharudel on nende tavades, traditsioonides, pühades ja usundites palju ühisjooni. Iga aastaga kaovad üha kiiremini erinevused elanikkonna etniliste rühmade vahel.

Kogu põliselanikkond kõneleb põhiliselt kahte keelterühma — mosi-grusi ja ginea (kva) rühma — kuuluvaid keeli.

Togo põhjaosas kasutab suurem osa elanikkonnast omavahelises suhtlemises teineteisele lähedast mosi ja grusi

keelt. Kõige rohkem on Togos levinud gurma keel. Selle keele murdeid kõnelevad gurmad, bassarid, konkombad ja b'mobad, s. o. kogusummas üle 170 000 inimese.

Gurma keelele väga lähedane on kabre ja losso suguharu keel.

Togo põhjaosas on levinud ka suure haussa rühvuse keel. Haussad elavad põhiliselt Põhja-Nigeerias. Haussa keelt kasutatakse üldises kaubavahetuses.

Togo lõunaosas kõneldakse ginea (kva) keelterühma kuuluvaid keeli. Nende hulgas on kõige rohkem uuritud ja arenenud eve keel, mida ka kõige rohkem kasutatakse. Eve keelt ja selle murdeid kasutab rohkem kui üks miljon inimest Gaanas, Togos ja Dahomees. Ginea keelterühma kuulvatel kehtel on enamik sõnu ja sõnatüvesid ühesilbilised sufikseid on vähe. Selle asemel on eriti arenenud intonatsioon, mis võib ühele ja samale sõnale anda erineva tähenduse. Nii näiteks tähendab erineva intonatsiooniga hääldatud sõna «to» kas tihe olema, kõnelema, kõry, varandus, avaus, vesi või omanik.

Rannikul, eriti aga sadamalinnades ja kaubanduskeskustes kõnelevad ja loevad paljud elanikud prantsuse ning inglise keelt.

Kolonisaatorid määrasid oma valduste piirid kindlaks, arvestamata Lääne-Aafrika suguharude ajalooliselt väljakujunenud elupaika. Seetõttu on paljudes piirkondades, kus elab üks rahvus või suguharu (näiteks gurmad, b'mobad, tšokossid, konkombad, bassarid, kotokolid ja anad), hõimukaaslased koloniaalvalduse piiriga üksteisest eraldatud. Samasuguse saatuse osaliseks sai ka eve rahvas, kes on kõige suuremaid ja arenenumaid rahvaid Ginea rannikul. Koloniaalvallutuste tagajärjel jäid Lääne-Aafrikas läänepoolsed eved Kullaranniku (praeguse Gaana), keskosas elavad eved Togo ja idapoolsed eved Dahomee territooriumile.

Togo territooriumil elab ligi 175 000 evet, keda koos nendega majanduse, keele ja kultuuri poolest suguluses olevate uatši, mini, ahulani ja adža rühvusega on ühtekokku 400 000 inimest. Eve keele murdeid kõnelevad rahvad asustavad Togo lõunarannikul 100—120 km laiust vööndit.

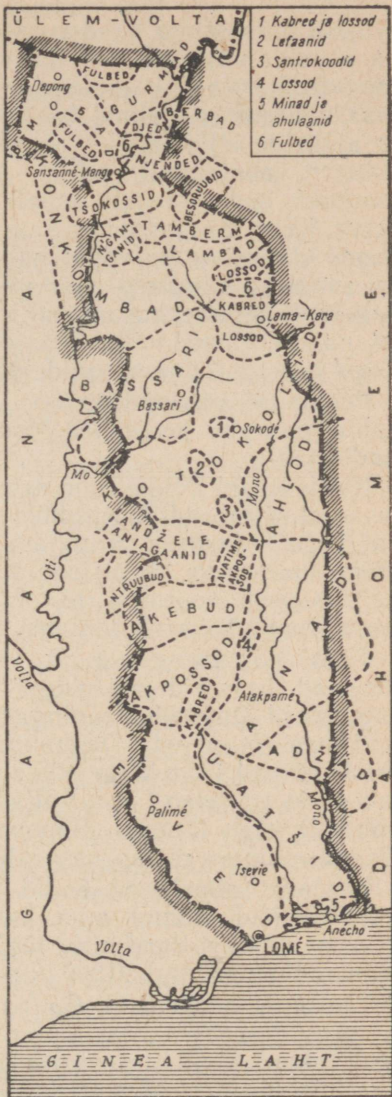
Evede majandusse on võrdlemisi sügavale tunginud kapitalistlikud kaubalis-rahalsed suhted. Suguharuvaheliste erinevuste asemele astuvad kaubanduslikud ja klassierinevused. Eriti kaupmeeste ja vahetalitajate näol on tek-

kinud suurrkodanluse kiht. Maapiirkondades püüavad jõukamad perekonnad külanõukogu ja kohalike juhtide kontrolli alt välja pääseda ning iseseisvaid majapidamisi ning asulaid rajada.

Eve rahva hulgast on esile kerkinud palju silmapaistvaid Lääne-Aafrika poliitilist kategelasi. Eve rahval on oma teadlased, insenerid, arstid, neil on oma rahvuslik kirjandus. Eved olid esimesed, kes tõlkisid oma emakeelde Shakespeare'i ja Lev Tolstoi. Eve keeles ilmub mitu ajalehte.

Eved avaldavad majanduslikku ja kultuurilist mõju teistele Lõuna-Togo rahvastele. Nendest rahvastest arvukamad on uatšid (umbkaudu 125 000 inimest), kes on väga lähedased idaevedele (dahomeelastele) ja minad (57 000 inimest), kes elavad üheskoos ahulaani suguharudega laguuni kitsal rannikuribal, mis algab läänes Porto-Seguro piires ja kulgeb peaaegu Cotonouni (Dahomees). Mitmeid asulaid leidub ka Mono jõe alamjooksu aladel.

Togo põhjaosas elavad kabred (umbkaudu

Togo rahvastik

(175 000 inimest) ja nendega suguluses olevad lossod. Siin on asustus väga tihe — 150—200 elanikku ühel ruutkilomeetril. Rahvastiku erakordne tihedus ja harimiskõlbliku maa vähesus on toonud kaasa isegi Aafrikas ebatavalise maatükkide killustatuse (maatüki suurus on orus 0,1—0,3 hektarit, mäejalamil — 0,03—0,05 hektarit. Mida väiksem maatükk, seda intensiivsemalt ja hoolikamalt seda haritakse. Kabred ja lossod on suurepäraseid põlluharijad. Kuid nende elatustase on väga madal. Paljud kabred ja lossod on sunnitud rändama teistesse Lääne-Aafrika maadesse, eeskätt Gaanasse, kus enamik väljarändajaid töötab kakaoistandikes. Mõned väljarändajate rühmad on asunud elama Togo kesk- ja lõunarajoonidesse.

Prantsuse administratsioon asustas vägivaldselt palju kabre ja losso perekondi Mono jõe oru viljakandmatule uudismaale.

Nagu teistel Põhja-Togo rahvastel, nii on ka kabredel ja lossodel sugukondlikud suhted säilinud märksa tugevamini kui Togo lõunaosas. Seniajani on suguharupealikul suur võim, suur on ka traditsioonide ja iidsete tavade võim. Nii näiteks peab noormees 18. eluaastast kuni 25. eluaastani vana kombe kohaselt töötama tasuta pealiku heaks.

Togo põhjaosas elavad veel gurnad, konkombad, b'mobad, bassarid ja tšokossid. Vanasti elasid kõik need suguharud Dagomba kuningriigis ja seniajani nimetavad nad oma sünnikohta Dagboniks. Gurnad (ligi 50 000 inimest) elavad Togo kõige põhjapoolsemates rajoonides, enamik neist aga elab Ülem-Volta territooriumil. Konkombade põhihulk elab Gaanas. B'moba suguharul on palju ühist Gaanas eluneva mamprussi rahvusega.

Bassarid nimetavad endid ise bedželiibideks. Bassari nime on nad saanud oma kaubandus- ja administratiivkeskuse Bassari linna nime järgi. Bassaride arv Togo territooriumil ulatub ligi 30 000 inimeseni.

Tšokossid on lõunast, Gaana ja Elevandiluuranniku piiril asuvatest metsadest sisserännanud suguharu. Nende keel (akan) kuulub ginea keelterühma, tšokosside naabrid aga kõnelevad mosi-grusi keelterühma kuuluvaid keeli.

Hoolimata sellest, et Togo territooriumil elab palju suguharusid, on nende elulaadis, asulatüüpides, toitumises, riidetuses, usundis, kommetes ja traditsioonides väga palju ühisjooni.

Togo põliselanike külad paiknevad tavaliselt küngaste

nõlvadel, et hoida ära vihmasadude ajal vee alla jäämist. Onnid ehitatakse metsasalu äärde või mõne suurema puu alla.

Seoses kaubalis-rahaliste suhete arenemisega, sisseveetavate kaupade hulga suurenemisega ja ekspordiks ettenähtud põllumajandussaaduste tootmise kasvuga on viimasel ajal tekkinud suurte turgude, kaubanduskeskuste ja autoteede äärde uued asulad.

Togo lõunaosas on evede, uatšide ja minade külad tavaliselt suuremad ja kompaktsemad kui põhjapoolsetel sugharudel. Kuid ka siin leidub käbuskülakesi, kus elab vaevalt mõnikümmend inimest. See on tegelikult ühe omavahel suguluses oleva suurpere elupaik.

Küla keskosas asub tavaliselt väljak, kus peetakse koosolekuid, sooritatakse kaubanduslikke tehinguid, pidutsetakse ja korraldatakse mängusid.

Igas onnis elab tavaliselt üks perekond (eved nimetavad perekonda ja elamut ühe sõnaga — ho). Rikkad, kes peavad mitut naist, ehitavad igale naisele omaette onni.

Elamu põrandaks on kõvakstambitud savi (sagedasti savi ja õled koos). Seinad on samuti savist, mõnikord punutakse seinad ka vitstest ja vööbatakse saviga üle. Jõukamad pered ehitavad majad jämedatahulistest kividest ning katavad katuse kivide, kiltade või tsinkplekiga. Nii-suguseid maju aga on väga vähe.

Dahomee piiri ääres ja Põhja-Togos on onnid ümmargused ja kõrge koonusetaolise õlgkatusega (miho); mõnes mägirajoonis ehitatakse lameda katusega nelinurkseid onne (dekpaho). Atakpamé ringkonnas on elamud nelinurksed ning kaetud pika teravatipulise katusega (boho). Evede onnid on nelinurksed ja längus katusega, mis on kaetud kuiva rohuga või raffiapalmi lehtedega, seinte aset täidavad tihedasti üksteise külge seotud ja saviga ülevööbatud vaiad. Laguuni kallastel leidub ka vaiehitisi.

Elamu kõrgus (ühes katusega) on tavaliselt 3—4 meetrit.

Evede kõige suuremate onnide pind ulatub harva üle 35—40 ruutmeetri. Ukse aset täidab ristküliku-taoline avaus seinas, mille ees ripub matt. Aknaid ei ole. Onni sisustus on lihtne: magamismatid või madratsid, mõni pink ja majapidamistarbed. Jõukate perede elamutes on euroopa mööbel ja nõud. Onni ees või selle mõlemal küljel asub terrass, kus tehakse kõik majapidamise tööd.

Onnid on üksteisest eraldatud vitstest punutud või savist

valmistatud kõrge piirdeaia ja õuega. Õuel asuvad viljahoidla, toiduvalmistamise lõukad ja mõnikord ka laut. Kõigil Togos elavatel rahvastel ja suguharudel täidab viljahoidla aset koonusetaolise katusega savisilinder, mille kõrgus on 2—2,5 meetrit, läbimõõt ligi 1,5 meetrit. Õuele kaevavad eved mitu väikest basseini, kus kuival aastaajal säilitatakse vett. Nagu kõik teised Aafrika rahvad, nii on ka eved suured puhtuse armastajad. Nad pesevad endid mitu korda päevas, eriti hoolikalt pestakse end pärast tööd. Kui seepi ei ole (seepi veetakse sisse peamiselt Prant-

Kookospähklite korjaja onn

Küla Lõuna-Togos

susmaalt ja Gaanast), kasutatakse banaanilehtede tuhka, millele on lisatud palmiõli.

Mõnedel suguharudel, kes elavad Togo mägede edelapoolsetel nõlvadel, on õu ja õuel asuvad ehitised jagatud kahte ossa: ühes osas elavad naised ja väikesed lapsed, teises — mehed, noorukid ja poisid.

Põhja pool on asundused väiksemad ja elamud lihtsamad kui lõunaosas. Põhja-Togo külad koosnevad enamasti ühe patriarhaalse suurpere elu- ja majapidamishoonetest. Nii-sugust «küla» nimetatakse sukallaks. 5—10 üksteisest võrdlemisi kaugel asuvat sukallat moodustavad kabredel hara ja mitu harat — teto. Teto asub tavaliselt suure mäe jalamil.

Päeval jääb külas elu soiku. Siin-seal keedavad naised lõkketulel toitu, mõnikord võib kuulda mängivate laste naeru ja kilkeid. Päikese loojangul tulevad mehed põllult

koju. Küla elustub väheks ajaks, kuid peagi jääb kõik uuesti pikkamööda vaikseks. Inimesed justkui kuulatavad midagi. Kaugel, kaugel mustava palmisalu tagant on kuulda trummipöörinat. Aafrikas pole trumm mitte üksnes muusikariist, vaid ta täidab ühtlasi omapärase «traadita telegraafi» ülesannet. Sel telegraafil lendab külast külla rõõmusõnum või kurb teade. Peaaegu igas külas on «koosseisulised» trummilööjad, kes öösel ja päeval peavad vahti oma suurte signaaltrummide juures. Need inimesed on keerulise «telegraafiasjanduse» tõelised meistrid. Eriti keeruline on evede trummitähestik.

Togo elanike toit on lihtne ja ühelaadiline, peamiselt taimetoit. Levinud on mitmeaastase väentaime — jamsi mugulatest valmistatud toit. Jamsi pannakse maha vihma- perioodi algul ning kümne kuu pärast — kas novembris või detsembris — kogutakse saak. Jamsi istutatakse 20—30 sm sügavusega aukudesse, mis asetsevad üksteisest 1—1,5 meetri kaugusel. Auk täidetakse mullaga, mis on väetatud tuha või sõnnikuga. 15—20 päeva pärast, kui ilmuvad noored võsud, algab kõige raskem töö, iga jamsi võsu seotakse maa sisse torgatud kepi külge. Kogu vegetatsiooniperioodi ajal mullatakse taimi mitu korda ja puhastatakse umbrohust. Väljakaevatud ja puhastatud mugulad sorteeritakse hoolikalt ja pannakse plaatidele kuivama. Jamsijahust küpsetatakse koogikesi. Eved valmistavad jamsist rahvustoitu, mida nimetatakse fufuks. Fufu on jahupuder, millele lisatakse ohtralt juurvilja- või lihakastet. Mõnikord tükeldatakse jamsimugulad ja praetakse pannil nagu meil kartuleid.

Maniokk ehk kassava on igihaljas 1,5—5 meetri kõrgune põõsas. Muguljuurte pikkus on 35—40 sm. Muguljuurtes leidub mürkaineid ja seepärast tuleb neid enne söömist keeta. Keedetud ja kuivatatud juurtest tehakse jahu — tapiokki. Manioki toodangu poolest kuulub Togole Aafrikas esikoht ning ta veab suurel hulgal maniokki ja tapiokki ka naabermaadesse.

Juurviljade hulgas asub kolmandal kohal taro — taim, mis välimuselt meenutab hiiglasuurt takjapuhmast.

Togo lõunaosas kasvatatakse bataati. Bataadi söögikõhlikud juured sisaldavad palju tärklist ja eriti palju suhkrut, seepärast nimetatakse bataati sageli ka magusaks kartuliks. Meie kartulist erineb ta mitte üksnes maitselt, vaid ka kaalult. Bataadi juur kaalub tavaliselt 300—400 grammi.

Kuid mõned bataadisordid tasuvad aafriklaste töö hiigla-juurtega, mis kaaluvad 2,5—3 kg.

Tähtsamad teraviljakultuurid on mais, hirss, sorgo ja riis. Maisijahust küpsetatakse leiba, tehakse vormirooga ja putru, maisiseemneist — nii joovastavaid kui ka karastavaid jooke. Riisi tunnevad Lääne-Aafrika rahvad juba mitu sajandit. Kasvatatakse eeskätt lammi-, või nagu seda veel nimetatakse — mägiriisi. Riisi külvatakse enne vihma-perioodi algust.

Ainult kolm kuud vajab valmimiseks fonjo — hirsi eriliik. Fonjo ja sorgo on Lääne-Aafrika iidset teraviljakultuurid.

Võrdlemisi laialt on levinud arahhis (meil nimetatakse seda hiina pähkliks). Arahhis on üheaastane liblikõieline. Tema vili valmib maa sees, sellepärast kutsutakse arahhist ka maapähkliks. Arahhis külvatakse juunis, saak kogutakse novembris. Maapähkliid sisaldavad ligi 50% õli ja 25—30% valkaineid. Neid süüakse praetult. Põhiliselt valmistatakse neist aga pähkliõli. Varsi kasutatakse looma-söödaks.

Olulist osa elanike toitluses etendavad oad, herved, ananass, tsitrused ja teised puuviljad. Viimaseil aastakümneil kasvatatakse ka tomateid, kurke ning teisi parasvöötme juurvilju.

Peaaegu iga onni juures kasvavad banaanid. Banaanid on siin hoopis suuremad (25—30 sm pikad) kui need, mida oleme harjunud nägema oma kauplustes. Tavaliselt võetakse banaanid pooltoorelt maha ja süüakse keedetult.

Sagedasti võib pisikesel peenramaal näha kuld kollaseid meloneid, kõrvitsaid ja arbuuse.

Liha- ja lihasaadused on togolastele harukordseks maiuspalaks, sest koduloomi pole kaugeltki kõigil inimestel. Peamiselt süüakse metslinnuliha.

Rannakülade elanikud mitmekesistavad oma toidusedelit krabide, vesilindude ja söögikõlblike molluskitega. Jõukamad küla- ja linnaelanikud ostavad sissetoodud toiduaineid.

Nagu teistes Ginea ranniku maades, nii ei jätku ka Togos soola ja Togo varustamine soolaga sõltub sisseveost.

Põliselanike riietus on väga lihtne. Tavaliselt kannavad nad ainult lühikesi pükse või niudevööd, mõnikord ka spordisärki. Pead katab laiaääreline õlgkübar või lihtsalt peaside.

Kalurid

Pidupäeval panevad eved selga ilusad, vabalt langevad kodukootud või sisseveetud puuvillriidest rõivad. Naised seovad niude ümber tavaliselt valge või helesinise laia vöö. Mehed heidavad üle õla väljaõmmeldud äärisega riidetüki. Jõukamate inimeste ja pealikut riideid kaunistavad mitmesugused ehted.

Togo põhjaosas kannab ainult kohalik ladvakiht, nagu kaupmehed ja liigkasuvõtjad, s. t. inimesed, kes ei tee füüsilist tööd, avarat, mõnikord kallihinnalist rüüd. Teiste inimeste riietusesemeteks on niudevöö, amuletid ja talismanid, pühade ajal ka omatehtud ehted (käevõrud, sõrmused, vööd jne.).

Alles hiljuti oli lõunas ainult pealikutel lubatud peakatteid kanda. Vaene talupoeg pidi leppima jämedakoelise riidetükiga. Praegu kannavad mehed väikesi türgi fesside taolisi mütsikesi ja Euroopas kantavaid kübaraid. Muha-

mediusulised mehed kannavad turbaneid. Linnades kannavad paljud euroopalikke riideid. Küläs käiakse omatehtud sandaalides või hoopis paljajalu. Ka paljudel linnaelanikel pole jalanõusid.

Põhja-Togos on paljude suguharude juures levinud mitmenaisepidamine. Togo lõunaosas, eriti evedel, on ülekaalus monogaamia.

Enamik togolasi on animistid, kes kummardavad vaime ja loodusjõude. Igal rahvusrühmal on oma peajumal. Nii näiteks kummardavad eved kõikvõimsat Mavut, kellele on pühendatud palju legende ja laule. Nagu teistele jumalatele, on eved ka Mavule andnud inimese omadused. Igas onnis või hoovis on eriline paik, kus hoitakse esivanemate kujusid, amulette ja teisi rituaalseid esemeid. Paljud suguharud peavad pühaks mõnda looma või puud. Püha puu kaunistatakse pidustuste ajal pealte ja mitmevärviliste riidetükkidega, puu all esitatakse rituaalseid tantse ja täidetakse usukombeid.

Togo põhjaosas, eriti aga kohalike feodaalide ja suguharu ladvakihi hulgas on levinud muhamedi usk.

Kolonisaatorid püüdsid kõigi vahenditega põliselanikke pöörata ristiusku, mis õpetab alandlikkust ja leplikkust. Kuid isegi need kohalikud elanikud, keda peetakse kristlasteks, peavad kinni esivanemate usukommetest. Ristiusu kombeid täitsid ainult kaupmehed ja koloonia haldusaparaadi ametnikud, kellele ristiusu vastuvõtmine kergendas äritsemist või teenistusredelil edasiminekut.

Togos pole peaaegu üldse koole. On olemas vaid üksikud klassid, kus misjonärid ja kohalikud «kooliõpetajad» annavad «õpetust». Harilikult pole «pedagoogidel» isegi keskharidust. Alalisi kooliruumi ei ole. Esimeses klassis õpib ühekorraga 50—60 õpilast. Kuid isegi niisugustes klassides käib ainult 20 protsenti kooliealistest lastest. Klassis on 4—5 korda vähem tütarlapsi kui poisse. Niisugune «kool» annab alghariduse. Alles viimasel ajal on Togos asutatud 12 kesk- ja mittetäielikku keskkooli ning kaks väikest pedagoogilist kooli. Togos pole ühtki kõrgemat õppeasutust. Vähesed jõukatest perekondadest pärit noormehed ja tütarlapsed õpivad välismaa ülikoolides. 1959. aasta märtsis avati Lomés spetsiaalne õppeasutus, kus valmistatakse ette rahvuslikku kaadrit riigiaparaadi jaoks. Selle kooli esimesed lõpetajad on juba tõestanud, et nad suudavad «asendamatuid» prantsuse ametnikke asendada.

Tervishoiu alal jätsid prantslastest hooldajad Togole väga raske pärandi.

Togos on ainult üheksa väikest haiglat, kaks leprosooriumi ja paar laatsaretti. 1,1 miljoni elaniku kohta on 40 arsti ja velskrit. Põliselanike hulgas on levinud rōuged, peajupõletik, unitõbi, pidalitõbi ja troopikapalavik. Laste suremus on suur: nii näiteks sureb b'moba suguharus 31 protsenti ja tamberma suguharus 45 protsenti lapsi enne 15-aastaseks saamist.

Tuhanded inimesed olid sunnitud elatusvahendite leidmiseks rändama naabermaadesse, peamiselt Gaanasse.

Togo noorus pidupäeval

Parlamendihoone Lomés

Linnades elab vähem kui 10% Togo rahvastikust. Suurem osa linnarahvastikust on seotud veel põllumajandusega. Peale Lomé kujutavad Togo linnad endast tegelikult suuri külasid, kus on rohkem heakorrastatud teed ja mõni Euroopa-tüüpi hoone. Igas linnas on kohaliku haldusaparaadi hoone, kirik ühes misjonimajaga, politseijaoskond, postkontor, mitu välismaist, peamiselt Prantsuse ekspordi-impordi kompaniide kaubabaasi, kool, mõnikord ka haigla või arstipunkt.

Togo suurim linn ning pealinn on Lomé (65 000) elanikku. Linn asub Ginea lahe rannikul 2,5 km kaugusel Gaana piirist.

Linnas on ülekaalus eved, kuid seal elab ka rohkesti minasid ja ahulaane. Lomés elab ka peaaegu kogu Togo eurooplastest elanikkond. Otse rannani ulatuv südalinn on piiratud roheliste alleede rõngaga. Südalinnas paiknevad valitsusehoone, raudteejaam, keskturg ja katedraal. Radiaalselt hargnevad kesklinnast laiad sõiduteed. Nende

jätkuks väljaspool linna piire on autoteed, mis ühendavad pealinna Togo teiste tähtsamate asulate ja naabermaadega. Kohalike elanike elamukvartalid (Be, Amutive, Kodžovia-kope) asuvad Lomé põhja- ja kirdeosas. Lomés on palju rohelist, kus troopikapäikese kiirte eest võib varju leida.

Lomé on Togo tähtsamatest piirkondadest tuleva kolme raudtee sõlmpunktiks ja riigi ainuke sadamalinn. Madala vee ja suure murdlainetuse tõttu jäävad laevad ankrusse lahtisel reidil ning kasutavad laadimisel ja lossimisel lootsipaate ja kuunareid. Sadama veosekäive on väike (1959. aastal ligi 106 000 tonni). Linna lähedal asub Togo ainuke alaline lennuväli. Tööstusettevõtteid ei ole, välja arvatud väike piimatööstus ja mõned puuvillatöötlemise punktid.

Anécho (ligi 8000 elanikku) asub Togo äärmises kaguosas Dahomee piiri ääres pikal kitsal laguunide ja ookeani vahelisel liivasel neemel. Anécho on Lomé raudteede lõpppunkt ja tähtis kaubanduskeskus suhtlemisel Dahomeega, mida Togoga ühendab piki Ginea lahe rannikut kulgev maantee. Mõni kilomeeter linnast eemal on tapiokivabrik.

Atakpamé (ligi 10 000 elanikku) asub kitsas orus ja orgu ümbritsevail mäeküngastel. Linna läbib Lomé—Blita raudteemagistraal ja Lomé—Ülem-Volta maantee. Atakpamés asuvad puuvillapuhastamise punktid. Atakpamé on tähtis puuvilla ja palmisaaduste kokkuostu- ning varumispunkt.

Bassari (ligi 10 000 elanikku) asub 300 m kõrgusel mägimaastikul. See on suur transiitkeskus, kust kaudu juba mitukümmend aastat käivad tööd otsimas Põhja-Togo, Nigeeria põhjapiirkondade (Sokoto) ja Ülem-Volta ning Niigeri elanikud, kes lähevad lõunasse Gaania istandikesse ja kaevandustesse.

Dapong on Põhja-Togo tähtis kaubanduskeskus. Dapongi piirkonnas elavad karjakasvatajad — fulbed; linnas on veterinaarpunkt ja loomaturg.

Lama-Kara asub samanimelise mäemassiivi nõlvadel. See on tihedasti asustatud maa-ala Dahomee piirist 10 kilomeetrit eemal. Suur kaubanduskeskus ja transiitpunkt Lomé—Ülem-Volta vahelisel maanteel. Linnas on väikesi ettevõtteid, kus tegeldakse kapoki töötlemisega.

Palimé asub väikeses nõos, Togo kõige kõrgema mäe — Agu — nõlvade juures. Lomé raudtee lõpppunkt. Kakao- ja kohviubade ning palmisaaduste kokkuostu- ja müügi- punkt. Linnas on väike saeveski.

Sansanné-Mango (11 000 elanikku) on Põhja-Togo suurim kaubanduskeskus. Mõnikord on linna turul kuni 5000 inimest. Linn on arenenud põllunduse ja karjakasvatuse piirkonna keskuseks. Sansanné-Mango lähedal asub põllumajanduslik katsejaam; väikesed ettevõtted tegelevad maa-pähkli ja riisi töötlemisega.

Sokodé (ligi 15 000 elanikku) on Togo põhja- ja keskrajoonide suur kaubanduskeskus. Linna nimetatakse Togo põhjaväravaks. Siin asub ümberlaadimiskoht Lomé—Ülem-Volta maanteel. Linnas on väikesed autoremonditöökojad ja kapokitöötlemise ettevõtted.

Tsevie asub umbes 45 kilomeetrit Lomést põhja pool. See on raudteede ja maanteedel sõlmpunkt, mis ühendab Togo lõuna- ja põhjaosa. Linna lähedal on palmiõlitehas.

Togo teised võrdlemisi suured asulad on: Porto-Seguro, Nouatja, Kento, Tabligbé.

MAJANDUS

Togo on üks majanduslikult mahajäänumaid Aafrika maid. Togo ainukeseks majandusharuks on faktiliselt vähearenenud, peamiselt naturaalne põllumajandus. Togos on ainult kümnekond poolkäsitöenduslikku ettevõtet. Mäetööstus hakkab alles võrseid ajama.

Tegelikult haritakse kuni 600 000 hektarit maad, s. t. 10 protsenti Togo pindalast. Ligi pool haritavast maast paikneb idas rannikumadalikul ja umbes 40 protsenti põhjas — Lama-Kara piirkonnas.

Karjamaade all on ligi 4 protsenti Togo pindalast. Mittekasutatavat, kuid põllumajanduslikuks otstarbeks sobivat maad on ligi 25 protsenti. Rohkem kui 80 protsenti haritavast maast on toidukultuuride all.

Togos on ülekaalus väikesed maaharijate majandid. Kuni viimase ajani polnud Togos üldse istandikke; kolonisaatorid pidasid kasulikumaks talupoegi ekspluateerida kui kapitali istandikesse mahutada. Alles viimaseil aastakümneil, eriti aga pärast Teist maailmasõda hakkasid koloniaalvõimud ja kaubandusfirmad rajama kõige hinnalisemate väljaveokultuuride istandikke. Kakao- ja kohvi-, koola- ja kautšukiistandikud asuvad põhiliselt Kluto-Palimé piirkonnas.

Maa, mida talupojad harivad, kuulub külakogukonnale.

Põldu valmistatakse külviks ette

Kohalikud pealikud või külavanemate nõukogud jagavad maa üksikute, niinimetatud «suurperede» — isapoolsete sugulaste vahel.

Tava kohaselt ei tohi maatükki osta ega müüa; kuid seoses kaubalis-rahaliste suhete ja varandusliku diferentseerumise arenguga antakse viimasel ajal maa järjest sagedamini rendile või panditakse (näiteks kabred Togo lõunaosas), millega luuakse tingimused maatüki võõrandamiseks.

Tuhanded talupojad, keda ajab taga nälg ja viletsus, rändavad mööda maad, otsides teenistust. Nad moodustavad suure päeviliste annee, keda prantsuse ametnikud nimetasid navetaanideks (hulkuvateks). Jõukad talupojad maksavad neile töö eest imeväikese osa saagist, sageli aga annavad ainult kasina söögi. Paljud navetaanid muutu-

vad alalisteks sulasteks, täiendades sellega Togo proletaariaadi ridu.

Suuremal osal Togo territooriumil kannab põllundus primitiivset iseloomu. See toimub tavaliselt maa söötijätmise või aletegemise teel.

Põlluks valitud maatükk puhastatakse ning väljajuuritud ja maharaiutud puud ja põõsad põletatakse ära. Selleks, et tuli edasi ei kanduks, kaevatakse maatüki ümber lai kraav. Kuid üksnes kraavidega ei suudeta iga kord suuri tulekahjusid ära hoida, sageli kannab tuul sädemed edasi. Kui sel ajal sõita lennukiga Togo kohal, võib maapinnal sagedasti näha tulekahjude suitsu.

Tulekahjustest tekkiv tuhk on ainuke väetusaine, mida kasutatakse eriti vähearenenud karjakasvatuse piirkondades. Tuhaga väetatud pinnas kaevatakse raske kõplaga (dambaga) läbi. Seda tööd teevad tavaliselt mehed. Külvitööd tehakse kogu perega. Vihmasadude ajal, kui vilid valmivad, kobestavad naised ja lapsed 2—3 korda mulda ja puhastavad seda umbrohust.

Aastasadade jooksul on välja kujunenud kultuuride järjekord. Igal aastal jäetakse mõni maatükk mitmeks aastaks sööti «puhkama». Varem jõudis maatükile puhkuse ajal kasvada noor mets, praegu aga on puhkeperiood paljudes kohtades järsult langenud 2—3 ja isegi ühe aastani. Selle tulemuseks on pinnase kiire väljakurnamine.

Kolmevälja-külvikorda kasutavad ainult Atakpamé mõningate ringkondade elanikud ja kabred (tavaliselt vahelduvad hirss, uba, maapähkel). Talupoeg harib hoolikalt oma imepisikest maatükki ja kasutab võitluseks põllumajanduslike kahjurite-roomajate vastu ka kanu.

Peaaegu iga onni juures on väike aiamaa. Seal kasvatatakse üheaegselt mitut kultuuri — maisi vahel kasvab taro, väikestel vagudel aga bataat. Esimesena valmivad mais, siis juurvili ja mugulad.

Tähtsamad teraviljarajoonid asuvad Togo põhja- ja keskosas; jamssi, taro, bataati ja maniokki aga toodetakse lõunaosas.

Hirssi ja sorgot kultiveeritakse põhiliselt eelmäestiku piirkonnas — Atakpamé, Sokodé, Lama-Kara ja Sansanné-Mango ringkonnas. Nende kultuuride all on ligi 200 000 hektarit. Hirsi ja sorgo saagikus on 5—5,5 tsentnerit hektarilt, aasta kogusaak — 100 000—110 000 tonni.

Atakpamé, Sokodé, Bassari ja Lama-Kara on maisikas-

vatuspiirkonnad. Selle kultuuri all on ligi 140 000 hektarit. Ühelt hektarilt kogutakse tavaliselt 4 tsentnerit teri. See on Aafrikas kõige madalam saagikus (nii näiteks kogutakse naaberriigis Gaanas 8—12 tsentnerit hektarilt). Aasta kogusaak on ligi 60 000—70 000 tonni.

Tähtsamad riisikasvatusalad on Atakpamé ja Lama-Kara ringkonnad. Eelmäestiku rajoonides kasvatatakse mägiriisi sorte, mis ei vaja kunstlikku niisutust. Viimastel aastatel on riisi rohkesti istutatud ka niisutatavale maale ja soistele aladele. Sealt saadakse kõrget saaki. Riisi all on 14 000 hektarit, keskmine saagikus — 7 tsentnerit hektarilt. Aasta kogusaak — 8000—12 000 tonni riisi

Maniokk on Togos mitte üksnes levinud toidukultuur, vaid ka müügivili. Põhiliselt toodetakse maniokki Anécho ringkonnas. Bataadi all on umbes 60 000 hektarit. Ühelt hektarilt kogutakse tavaliselt ligi 60 tsentnerit bataati (aasta kogusaak ligi 400 000 tonni).

Kaunviljadest on kõige rohkem levinud türgiuba. Türgioa külvialad on Togo põhjaosas, Dapongi ümbruskonnas. Türgiuba kasvab väikestel aiamaadel ja teistes kohtades. Selle kultuuri all on 30 000—35 000 hektarit, saagikus — 2—2,5 tsentnerit hektarilt, aasta kogusaak ligi 8000 tonni. Kõikjal kasvatatakse aiamaal ka hernest.

Teistest toidukultuuridest, mille vilju kõige rohkem tarvitatakse, märgitagu palmi, banaani, suhkruroogu, ananassi, meloneid, mitmesuguseid juurvilju, pipart ja sibulat. Paljusid ülalnimetatud kultuure veetakse osaliselt ka välja. Niisugusteks kultuurideks on meile juba tuntud õlipalmi saadused. Põhjas kohtame õlipalmi Lama-Kara piirkonnas. Kuid õlipalmi peamine levikuala on 40—60 km laiune rannikuvöönd. Palmid kasvavad enamasti metsikult. Togo lõunaosas leidub mõnel pool mitmete kilomeetrite ulatuses õlipalmisalusid. Viimastel aastatel on õlipalmi levikuala nihkunud järjest põhja poole ja praegu näiteks kasvab Atakpamé linna piirkonnas juba ligi 15 000 õlipalmi. Palmisaadusi veetakse Euroopasse (peamiselt Prantsusmaale), kus neid kasutatakse seebi, küünalde, margariini, mitmesuguste tehniliste rasvade ja õlide valmistamisel.

Tähtsamad maapähkli tootmisrajoonid on Sokodé, Lama-Kara ja Atakpamé ringkond. Maapähkli all on praegu ligi 35 000 hektarit, s. o. kolm korda rohkem kui enne Teist maailmasõda. Maapähkli saagikus on 4—5 tsentnerit hektarilt, katselappidel aga kuni 10 tsentnerit hektarilt.

Maapähklid ja arahhiseõli on tähtsad väljaveoartiklid ja sellepärast püüab Togo valitsus nende tootmist suurendada.

Tehniline kultuur, mille toodang osaliselt välja veetakse, on puuvill. Elanikud koguvad põhiliselt metsikult kasvava puuvilla kupraid. Viimastel aastatel suurendatakse kultuurpuuvilla all olevat pindala. Atakpamé ja Sokodé on kõige tähtsamad puuvillakasvatusrajoonid. Praegu rajatakse puuvillaistandikke Mono ja selle lisajõe Ogu äärsetele uudismaale. Siin kavatakse puuvilla alla võtta 25 000—35 000 hektarit, s. t. peaaegu nii sama suur pindala, kui praegu puuvilla all on. Ühelt hektarilt kogutakse kuni üks tsentner toorpuuvilla (20 korda vähem kui Kesk-Aasia kolhoosides). Aasta keskmine kogusaak — ligi 3500 tonni.

Rannikutsoonis, eriti Lomé ja Anécho piirkonnas, kasvab kookospalm (rohkem kui üks miljon palmi). Togo veab välja kookospähklite kuivatatud tuumi — koprat.

Kogu kakao- ja kohvisaak veetakse välja. Need kultuurid kasvavad Togo mägede edelapoolsel mäeharul (Palimé mäestik Kluto-Palimé piirkonnas) tavaliselt 200—500 meetri kõrgusel, kus sademeid on kõige rohkem. Väikesi kohvi- ja kakaoistandikke leidub ka Atakpamé ringkonnas. Üldse on kakaopuude all ligi 20 000 hektarit, kohvipuude all ligi 18 000 hektarit. Kakao- ja kohviubade saak kõigub tugevasti aastast aastasse, sest see oleneb välisuru nõudmisest. Aafriklased, kelle tegevusalaks on kohvi- ja kakaoubade tootmine, kannatavad maailmaturu järskude konjunktuurimuudatuste all. Peale selle on kakao- ja kohviuba väga õrnad kultuurid, mis nõuavad palju tööd. Väga sageli hävib saak taimehaiguste tõttu.

Mõnedes majapidamistes kasvatatakse ingverit. Sellest saadakse lõhnaaineid, mida kasutatakse parfümeeria- ning toidu- ja maitseainete tööstuses.

Togos toodetakse ka õlikultuure, nagu seesamit ja riitsinust. Aafrika riitsinusest saadakse kastoorõli.

Karjakasvatus on Togos võrdlemisi nõrgalt arenenud. Paljudes piirkondades on levinud koduloomade, eriti veiste, surmavaenlane tsetsekärbes. Peamised karjakasvatuspriirkonnad asuvad Togo äärmises põhja- ja lõunaosas.

Togos on ligi 130 000 veist, 340 000 lammast, 300 000 kitse, 220 000 siga. Hobuseid, muulasid ja eesleid on väga vähe (umbes 4000). Elanikud ei kasuta neid tööde juures peaaegu üldse.

Põhjaosas tegelevad karjakasvatusega fulbed, keda tuntakse kogenud karjakasvatajatena mitte üksnes Togos, vaid ka paljudes teistes Lääne-Aafrika maades.

Togo lõunaosas tegelevad karjakasvatusega peamiselt uatsid. Siin on arenenud piimakarjakasvatus. Lambaid ja kitsi kasvatatakse peaaegu igal pool, sigu aga ainult Togo kesk- ja lõunarajoonides, veiseid peamiselt fulbede rändlaagrite piirkonnas ja lõunas.

Rannakülade elanikud tegelevad kalastusega. Ookeanist ja laguunidest püütakse palju vääriskala, samuti söögikõlblikke krabisid ja molluskeid. Kala säilitatakse tavaliselt kuivatatult. Kala püütakse paatidelt võrkude ja kahvadega. Suuri kalu püütakse piikidega. Mõnikord lüüakse kalad uimaseks. Krabisid ja vähke püütakse kahvadega.

Jahipidamisega tegelevad peamiselt väikesed suguharud, kes elavad Togo põhjapoolsetes rajoonides ja mäestikus. Mahajäänud suguharud kasutavad jahipidamisel piike ja kirveid; eved, kabred ja põhjapoolsed karjakasvatajad — püsse. Jahile lähevad tavaliselt kõik mehed, kes ei ole seotud põllutööde ega teiste ülesannetega. Väikestele metsloomadele peetakse jahti üksikult. Kõige edukam on jaht kütisetegemise ajal — järjest ligemale tulevastest leekidest hullunud loomad jooksevad ise jahimehe sülle.

Käsitööd tuntakse Togos väga ammu. Juba vanasti, enne eurooplaste tulekut, olid siin osavad sepad, puu- ja elevandiluu nikerdajad, nahaparkalid, kudujad ja pottsepad. Eved on kuulsad käsitöömeistrid. Elevandiluu nikerdamisega tegeldakse viimastel aastatel Nouatjas. Värv valmistatakse kodusel teel (punast värvi tehakse punasest puust, musta — puusöest, sinist — indigost). Naised värvivad riidet ja ketavad lõnga, kudumistööga tegelevad mehed.

Käsitöösemeid müüakse või vahetatakse kohalikul turul, mõnikord aga jäävad nad käsitöölise perekonda.

Togos on mitmeid ettevõtteid, kus maniokist jahvatatakse jahu (tapiokki). Kõige suurem niisugune ettevõtte, kus aastas toodetakse 1800 tonni jahu, on Ganavés asuv vabrik. Togo annab ligi 50% Prantsuse endistest Aafrika valdustes toodetavast tapioki kogusest.

Teised ettevõtted: kookospähklite töötlemistehas (330 tonni aastas), Tsevie lähedal asuv Alukuegbé palmiõlitechas

Raua sulatamine kodutöenduslikul teel

(750—900 tonni aastas), Be seebitehas (210 tonni majapidamisseepi aastas), koprakuivati ja Lomé piimatööstus.

Togos on ainult üks elektrijaam, võimsusega 1260 kW. Sealt saavad elektrit Lomé ja Aného ettevõtted, asutused ja eurooplaste majad. Kavatsusel on hüdroelektrijaama rajamine Mono jõe.

1955. aastal oli Togos 21 000 palgatöölist, nende hulgas vähem kui üks neljandik kaadritöölisi. Ainult 30% palgatöölisi kuulub ametiühinguorganisatsiooni. Tööliste palk on väga madal. 120—140 Togo franki päevas peetakse kõrgeks palgaks, kuid sellega on raske ära elada. Nii näiteks maksis 1958. aastal Lomé turul 1 kg leiba 100 franki, 1 kg loomaliha — 400 franki, 1 liiter pähkliõli — 320 franki, pakk sigarette — 70 franki. Parem pole ka sulaste, eriti hooajatöölise olukord.

Togo maavarasid on väga vähe uuritud ja kasutusele võetud, kuigi nende mitmekesisuse ja tõenäoliste varude tõttu kuulub Togole Lääne-Aafrikas üks esikohti.

Bangeli (Mono-Djolé) piirkonnas leidub rauamaaki (kindlaks tehtud varud — 50 miljonit tonni, oletatavad ja võimalikud varud — mitusada miljonit tonni). Maak sisaldab võrdlemisi palju rauda (50—55%). Sellest hoolimata takistavad transpordialased ja finantsilised raskused nende leiukohtade tööstuslikku kasutamist. Togos sulatatakse puusöe abil primitiivsetes saviahjudes õige vähesel määral rauda. 1960. aastal sulatati rauda samasugusel viisil, nagu tehti seda sajandeid tagasi!

Achito mägedes on leitud kromiiti, Agu mäe rüpes — boksiiiti. Oletatakse, et Bassari — Lama-Kara vahelises piirkonnas on suured titaanrauamaagi lademed, rannikumadalikul, eriti aga laguunide tsoonis, nafta leiukohti.

1952. aastal avastati Togo järvest põhja pool kõrgekvaliteedilise fosforiidi leiukohti. Uurimistööd näitasid, et siin on tegemist selle mineraalse tooraine suurte varudega. Fosforiidi leiukoht algab Lomé—Blita raudteel asuval Lomé ja Tsevie vahelisel 20—25 kilomeetri laiusel ribal, mis viib kuni Dahomee kirdepiirini. Peamised fosforiidivarud paiknevad Togo järvest põhja pool, üksikud leiukohad aga ulatuvad välja kuni ookeanini (Anécho ja Porto-Seguro juures). Fosforiidi kaevandamiseks ja väljavedamiseks asutati Benini Mäetööstuse Kompanii. Porto-Seguro lähedal asuva Kpemés ehitati sadamamuul fosforiidi väljaveo hõlbustamiseks. Sellest kavatakse tulevikus ehitada kaas-aegne süvendatud sadam. Elektrienergiat fosforiidi tootmiseks hakkab kompanii saama hüdroelektrijaamalt, mis kavatakse ehitada Togodo kosele (Mono jõel).

Transpordiliikide hulgas on raudteetransport Togos kõige suurema majandusliku tähtsusega. Raudteede üldpikkus on 443 kilomeetrit (100 korda vähem kui Prantsusmaa territooriumil). Kõik raudteed asuvad Togo lõunaosas. Raudteed lähevad laiali lehvikukujuliselt Lomést Dofoléni (nelja kilomeetri kaugusel Blitast), Paliméni ja lahe rannikut mööda kuni Anéchoni.

Raudtee laius on üks meeter. Tavaliselt on rööpad kerge- mat tüüpi. Signalisatsioonivahendid on 20-ndate aastate tasemel. Togo raudteedel sõidab 20 auruvedurit, 7 soojusvedurit ja kolm mootordresiini. Vagunipark koosneb 70 reisivagunist (nende hulgas posti- ja pagasivagunid) ja 461 kaubavagunist. Reisivagunid on väikesed ja väga ebamugavad, kaubavagunid — väga väikese kandevõuga.

1959. aastal toimetati Togo raudteedel kohale 2,2 miljonit reisijat (vähem kui Moskva metroo ühe päeva jooksul) ja 186 000 tonni veoseid.

Veoste hulgas on esikohal väljaveoartiklid: Lomé—Blita raudteel veetakse puuvilla ja vähesel hulgal palmisaadusi; Anéchost, Porto-Segurost ja teistest rannikuäärsetest asulatest — koprast ja tapiokki; Palimést — kakao- ja kohviube. Kõik väljaveoartiklid suunatakse Lomésse. Lomést saadetakse sisemaale importkaubad.

Autotransport on vähe arenenud, kuid sellest hoolimata on ta raudtee peamine võistleja. Veoste transport autoga on odavam ja kuival aastaajal on autol võimalik pääseda Togo kõige kaugematesse piirkondadesse. Sellele lisaks on auto kasutamise puhul vähem ümberlaadimisi ja just sellepärast «rändavad» kaubad kiiremini. See on suure tähtsusega asjaolu troopika ekspordikaupade säilitamisel.

1958. aastal oli Togos ligi 3700 autot.

Autoteede üldpikkus on 4400 kilomeetrit. Aastaringsest läbitavate teede pikkus on ligikaudu 1100 kilomeetrit, kuid nende hulgas ainult üks tee (Lomé—Anécho) on asfalteeritud. Ülejäänud on kruusatatud maanteed või mõnevõrra kivitatud teed. Teed muutuvad vihmaperioodil sageli mudaseks, kobrutavaks veevooluks. Tähtsaim automagistraal on Lomé—Ülem-Volta vaheline tee. Blitani kulgeb see raudteega paralleelselt, ületades viimast korduvalt. Blitast põhja poole läheb tee läbi Sokodé, Lama-Kara, Sansanné-Mongo ja Dapongi. Üle Oti jõe sõidetakse praamiga. See veeteed ühendab kõik Togo rajoonid ühtseks tervikuks. Oti jõel on mitte üksnes suur majanduslik, vaid ka suur sõjalis-strateegiline tähtsus.

Suure tähtsusega on Lomé—Anécho—Dahomee tee. Rannikuäärsete teede valmisaamisega Gaanas, Dahomees ja Nigeerias muutub see tee rannikumagistraali tähtsaks lõiguks, mis ühendab nimetatud nelja riiki. Juba praegu veetakse seda teed mööda palju transiitkaupu Gaanast Dahomeesse ja tagasi.

Kolmas — Lomé—Palimé—Kluto tee kulgeb samuti raudteega rööbiti, kuid see on pikem kui raudtee ja jätkub Gaanas.

Teistest autoteedest tuleb märkida Kluto—Atakpamé, Asahun—Akbeluvé—Tabligbé—Anécho—Lama-Kara—Dahomee teed.

Kõige tihedam teedevõrk on Lomé—Asahun—Akbeluvé—

Tabligbé—Anécho—Lomé viisnurgas ning kakao- ja kohvi-istandike rajoonis (Kluto—Palimé). Savannide piiritutes avarustes, eriti põhja pool ja Mono jõe orus, kuid ka Togo ja Atakoré mägedes ei ole teid. Ka jalgradasid leidub siin vähe.

Veetransport praktiliselt puudub, kui selleks mitte pidada mõningaid laguunidel kursseerivaid laevu. Mööda Oti jõge on võimalik kanuuga Sansanné-Mangoni sõita. Kanuuga sõidetakse ka laguunidel ja Mono ning Haho jõe alamjooksul.

Togo ainuke sadam on Lomé. Lomé sadama kaudu veetakse välja peaaegu kõik Togo ja Gaana naaberrajoonide väljaveoartiklid. 1959. aastal oli sadama kaubakäive kõigest 106 000 tonni, reisijate käive — ligi 4000 inimest. Praegu kavatakse ehitada uus sadam (tõenäoliselt Porto-Seguro ümbruskonnas) või laiendada ning moderniseerida Lomé sadamat.

Lomé lennuväli peab ühendust Pariisi ja Lääne-Aafrika suurte keskustega. Lennureiside arv (1—2 reisi nädalas) langeb järsult vihmaperioodil. Lennuvälja reisijate- ja kaubakäive on väike (1959. aastal ligi 5000 reisijat ja 150 tonni veoseid). Togos on mitmel pool väikesi lennukite maandumisväljakuid.

Seniajani kasutatakse Togos laialdaselt pakikandjaid, eriti metsa- ja mäestikurajoonides. Tavaliselt läbib pakikandja 25—35 kg koormaga 20—25 kilomeetrit päevas. Pakid pakitakse niiviisi, et neid on hõlbus kanda kas pea peal või ilati otsas. Mööda metsikut rada sammuva inimese käed peavad alati vabad olema. Elukutselised pakikandjad kurseerivad regulaarselt suurte turukeskuste vahel.

Tugevasti mahajäänud põllumajandus, peaaegu täielik tööstuse puudumine ja ebapiisav transpordivõrk takistab majanduslike sidemete arenemist rajoonide vahel. Peamiselt kulgevad Togo sisemaal kaubad lõunast põhja ja põhjast lõunasse. Põhjast tuuakse maapähklit, kapokki, kariiteed, kariloomi; lõunast — maniokki, tapiokki, kuivatatud kala ja palmisaadusi. Togo sisekaubanduses etendavad tähtsat osa Prantsuse ja Inglise ekspordi- ja impordikompaniid, kellele kuulub palju kaubapunkte. Nende kasuks töötab hulk vaheltkauplejaid-agente kohalike elanike hulgast.

Rajoonidevahelised turusidemed on Togo lõunaosas rohkem arenenud kui põhjaosas. Kohaliku kaubanduskodan-

Turul

luse tuumikuks on siin eved ja Levandi päritoluga kaupmehed. Põhja pool on enamik kaupmehi haussa rahvusest.

Togos on palju kohalikke turge. Igas suures külas on igal nädalal laat, millest võtab osa rohkesti inimesi. Seal liigub peale müüjate ja ostjate veel palju vaheltkauplejaid, väikesi liigkasuvõtjaid, «nõidasid» ja tantsijaid. Palju on ka uudishimulikke. Niisugusel laadal tammub sageli mitmetuhandeline inimmass ühel kohal. Keskpäeval lõpeb laat ja kõik lähevad koju, «kes jala, kes eesliga», nagu kirjutab üks Lääne-Aafrikat külastanud maailmarändur. «Siit saab tavaliselt osta kõike, mida läheb vaja lihtsas talumajapidamises — alates savikausist ja lõpetades pruugitud jalgrataga. Mitte asjata ei öelda Togos, et turult ei saa osta ainult silmi.»

Paljudes Togo metsikuis paikades täidab tihti raha osa koolapähkel, õlipalmi tuum ja kaurikarp; siin on sageli tegemist lihtsa kaubavahetusega.

Togo väliskaubandus peegeldab maa majanduslikku mahajäämust. Põllumeeste heaolu, kes kasvatavad väljaveokultuure, sõltub täielikult hindade kõikumisest välis-turul. Väljaveetavad põllumajandussaadused käivad läbi arvukate ülesostjate ja liigkasuvõtjate käest. Kasutades talupoegade alalist rahapuudust oma huvides, ostavad nad põllumajandussaadusi odavalt kokku. Nende osavate äri-meeste mahhinatsioonid avaldavad igal pool suuremat mõju kui valitsuse sammud, mis ta teeb kindlate garanteeritud kokkuostuhindade kehtestamiseks. Võitlus parasiitlike vahetalitajate laialdase võrgu vastu on noore Aafrika riigi tähtis majanduslik ülesanne.

1959. aastal veeti Togost välja 46 700 tonni kaupu (ligi 8,7 miljardi frangi väärtuses). Peamised väljaveoartiklid (tuh. tonnides); õlipalmi tuumad — 12, kakaoad — 6,9, puuvill ja puuvillaseemned — 4,6, kohv — 4,6, maniokk 6,7, tapiokk — 1,2, maapähklid — 3,4, kopra — 3,0. Tunduvalt vähem veetakse välja karitee tuumi, kookosõli, värsked kookospähkleid ja kapiokki. Tähtsamad ekspordi tarbijad on Ameerika Ühendriigid ja Gaana.

Togo äri-ringkondades tekitas suurt huvi esimese partii kakaoubade müük Nõukogude Liidule 1959. aastal.

Togo ja Inglise koloonia Kullaranniku vahel kehtisid tugevad kaubandussidemed. Viimasel kolmel aastal, pärast Kullaranniku muutumist sõltumatuks Gaana riigiks, on kaubavahetus mõlema riigi vahel veelgi elavnenud. Gaana turgudele tuuakse Togost maniokki, tapiokki ja kuivatatud kala. Gaanast tuleb Togosse samuti palju kaupa, millest suurema osa moodustavad Euroopast toodud transiitveosed.

Togo veab põhiliselt sisse toiduaineid, poolfabrikaate ja mõningaid valmisesemeid. 1959. aastal veeti sisse 82 900 tonni mitmesugust kaupa, üldsummas 7,5 miljardit franki. Tähtsamad sisseveoartiklid (tuh. tonnides): tsement ja ehitusmaterjalid — 24,9, sool — 11,7, naftasaadused — 16,7, metalltooted — 3,2, mets ja metsamaterjalid — 2,7, peale selle veel riisi, suhkrut, nisujahu, viina, tubakat, riidet, autode tagavaraosi. Peamiselt veab Togo neid kaupu sisse Prantsusmaalt.

*

Töökä ja energilisel Togo rahval tuleb lahendada veel palju raskeid ülesandeid noore Aafrika riigi majanduslikul, sotsiaalsel ja kultuurilisel ümberkujundamisel. Togolaste palav isamaa-armastus, koloniaalikke heitnud Gaana, Ginea Vabariigi ja paljude teiste maade kogemused ja lõpuks niisugune ülitähtis tegur nagu sotsialistlike riikide leeri olemasolu on tagatiseks, mis ei lase kahelda nende ülesannete edukas lahendamises.

SISUKORD

Sissejuhatus	3
Loodus	7
Rahvastik	19
Majandus	33

Георгий Львович Гальперин
РЕСПУБЛИКА ТОГО
На эстонском языке
Оформление У. Кюльв

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

Toimetaja A. Saar

Kunstiline toimetaja H. Tikand

Tehniline toimetaja A. Odamus

Korrektorid M. Järvekülg ja O. Sepp

Ladumisele antud 2. II 1962. Trükkimisele antud
5. III 1962. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 3.
Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoognaid 2,46.
Arvutuspoognaid 2,48. Trükiarv 5000. Tellimise
nr. 793.

Trükikoda «Kommunist». Tallinn, Pikk tn. 2.

Hind 9 kop.

9 kop.

A
24461

3707587

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00370758 7